

QUMRU FƏRHADOVA

Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı

e-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

HUNLARIN QƏDİM TARİXİ

Açar sözlər: qədim türklər – hunlar – mənbələr – ictimai-siyasi həyat – mədəniyyət**Key words** – ancient turks – Huns – sources – social-political life – culture**Ключевые слова** – древние тюрки – источники – общественно-политическая жизнь – культура.

Eranın II əsrinin II yarısında son antik yunan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq yeni etnik termin – hunlar meydana gəlir. Bu sözə eranın əsrinə aid iki mənbədə - Dionisiy Periyeqetin Oykumenin mənzum təsvirində və Klavdiy Ptolomeyin “Coğrafiya” əsərində təsadüf edilir.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Ptolomey tərəfindən Avropa Sarmatiyasının tayfalarının təsviri zamanı qeyd edilən xunlar (hunlar) Dneprin sol sahili çöllərində yer almışlar. Başqa qrup tədqiqatçıların fikrincə, onlar Dnestrdə və ya Manıç və Kubanın aşağı axarları arasındakı ərazilərdə məskunlaşmışlar. Hər iki halda tədqiqatçılar xun-hunların eyni olduğunu qəbul edir və yalnız onların yerləşdiyi yerlə bağlı olaraq fikirləri ayrılır.

Dionisinin verdiyi hunlarla bağlı məsələ bir qədər fərqlidir. Məsələ burasındadır ki, tədqiqatçılardan biri tərəfindən belə bir fərziyyə irəli sürülmüşdür ki, Dionisi hunlar deyil, uutilər yazmışdır və onların hunlarla heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu fərziyyə elmi ədəbiyyatda bəzi hallarda müzakirəyə çıxarılsa da, əksər tədqiqatçılar Dionisinin hunları qeyd etdiyini iddia edirlər. Dionisinin hunlarını ya Aral və Xəzər dənizi arasında, ya da Volqada və ya Xəzər dənizinin sahilində yerləşdirirlər.

Dionisi Xəzər dənizinin sahilində yaşayan tayfaların sadalanmasını şimal-qərb tərəfindən başlamışdır. Təsvirdə ilk olaraq skiflər gəlir və onları Dionisiy Kroni dənizinin yanında Xəzər dənizinin mənsəbi boyunca yerləşdirir. Sonra daha cənuba, Xəzər dənizinin qərb sahili boyunca unlar (hunlar) gəlir, onlardan sonra isə kaspilər, albanlar, kadusilər, mardlar (və ya amardlar) girkanlar və tapirlər (tapurlar) adı çəkilir.

Y.Cəfərov Dionisinin dediklərindən belə bir nəticə çıxarır ki, 160-cı ilə qədər (əsrin yazıldığı tarix) “hunlar” adı ilə tanınmış hər hansı tayfa qrupu artıq Volqanı keçmişdi və şimal-qərb dənizinin sahilini öllərində yaşayırdılar. (3,13)

Dionisinin hun tayfalarının müəyyən qrupunun haradasa artıq II əsrin II yarısından şimal qərbi Xəzərsahili çöllərdə yerləşməsi haqqında məlumatları ilə bağlı olaraq V əsr mənbələrində hunlar haqqında məlumatlarda kifayət qədər mötəbər görünür. Onlar haqqında ilk qeyd Aqafanqelin əsərində III əsrin I yarısına gedib çıxır.

Aqafanqelə görə, Arşakilər sülaləsindən olan Xosrov şah (217-236) sonuncu Parfiya şahı V Artabanın ölümündən (213-224) və İranda yeni sülalənin banisi (sasanilərin) I Ərdəşir tərəfindən (224-241) hakimiyyətin ələ keçirilməsindən sonra, yəni təxminən 225-ci ildə alban və iber qoşununu yığdı, alan qapısı (Dəryal) və Çora darvazasını (Dərbənd) açdı. Xosrov hunların qoşununu fars torpaqlarına hücum etmək üçün çəkdi. Tezliklə ona dəstək üçün alban, İpin, çelb, kaspiləri və başqa vilayətlərin çoxlu sayda qüvvətli dəstələri Artabanın qanını almaq üçün qoşudular (3, 13)

Aqafanqelin mətnində hunlar haqqında ikinci qeyd çar III Trdatın (287-332) hakimiyyəti dövrünə aid edilir. Burada qeyd edilir ki, Trdat Şimali Qafqazdan soxulan hunları güclə qovdu. Basil (barsillər) etnonimi erkən orta əsrlərə aid tarixi ədəbiyyatda kifayət qədər nadir hallarda təsadüf edilir. Arsillərin Cənubi Qafqaza ilk gəlişi zamanı və şərtləri haqqında bir çox mənbələr məlumat verir. Bu

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

məsələnin bizim mövzu üçün əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, elmi ədəbiyyatda barsillərin hun-bulqar tayfaları ilə qohumluğu haqqında məsələ müzakirə olunur.

Barsillərin adı ilə Bizans tarixşünaslığı Bersiliya (Berziliya) ölkəsinin adı ilə əlaqələndirir. Tədqiqatçıların fikrincə, Xəzərsahili çökəkliyin şimal-qərb hissəsində, Şimali Dağıstan ərazisində yerləşdirirlər.

Görünür, təxminən 215/6-cı ildə xəzərlər və barsillər Dərbənd keçidini keçərək öz rəhbərləri Vnasep Surxapın başçılığı altında Albaniyaya soxuldu.

10 ildən sonra 225-ci ildə hunlar (yəni həmin xəzərlər və barsillər) yenə Qafqazda göründülər, lakin bu dəfə artıq Xosrovun birinci sasanı şahı I Ərdəşirə qarşı yaratdığı koalisiyada müzdlü qismində (5, 24) Sonra 80 ildən artıq dövr ərzində Şimali Qafqazdan hücumlar mənbələrdə qeydə alınmamışdır. Görünür, bu Şərqi Ön Qafqazda köçəri taqfalar mühitində qruplaşmaların yaranması və hunların Şimali Dağıstan ərazisində möhkəmlənməsi ilə bağlı idi. Bu ərazi o dövrdən etibarən hunların torpağı, sonra isə Bizans mənbələrində Bersiliya-Barsaliya kimi məlum idi və öz adını bu regionun o dövrdəki tayfaları arasında mühüm rol oynamış barsil etnik adından almışdır. Digər tərəfdən, məhz bu dövrdə (III əsrin II yarısı) gürcü tarixşünaslığında alanların İberiyaya (Gürcüstan, Kartli) çoxlu sayda hücumları haqqında məlumatlar meydana gəlir. Bu, şübhəsiz, alan birliyinin Qərbi Cənubi Qafqazla bağlı xarici siyasətlərinin fəallaşmasından irəli gəlirdi.

IV əsrin I onilliyində barsillər öz başçıları Tedrexonun rəhbərliyi altında Dərbənd keçidi vasitəsilə yenə Albaniyaya daxil oldular, lakin Qarqaray çölündə məğlub edildilər. Məhz bu dövrdə Albaniyadakı məğlubiyyət nəticəsində zəifləmiş hunlar öz cənub qonşuları maskutlardan siyasi asılılıq vəziyyətinə düşdülər və onların (maskutların) çarı Sanesan bununla bağlı olaraq Favstos Buzand tərəfindən hunların çoxlu sayda qoşununun hakimi adını aldı.

Ammian Marsellin, bütün hadisələrin müasiri hunların aşağıdakı klassik təsvirini verir: Qədim müəlliflərin az məlumatı malik olduğu hun tayfaları Buzlu okeanın Meoti bataqlıqları arxasında yaşayırdı və vəhşiliyin bütün dərəcələrini aşırırdı.

Doğum zamanı uşağın yanığında iti silahla dərin çərtmələr edirdilər ki, vaxtında çıxan tükün artması qırıq yaradan kəsiklərlə zəifləsin, beləliklə, onlar xədimlər kimi eybəcər və saqqalsız qocalırlar: onların hamısı möhkəm bədən, qalın peysərləri ilə fərqlənirdilər və ümumiyyətlə, o qədər qorxunc və dəhşətli görünüşləri vardı ki, onları ikiayaqlı heyvanlara və ya dirəklərə oxşatmaq olar.

Belə xoşagəlməz insan simasında onlar o qədər vəhşidirlər ki, nə atəşdən, nə bişmiş yeməkdən istifadə edirdilər və yalnız çöl otlarının kökləri və yarım çiy ətə (istənilən malın) qidalanırdılar. Onlar əti öz baldırları ilə at beli arasında qoyur və buxarla qızdırırdılar. Onlar heç vaxt heç bir tikinti qurmur və onlara qəbir kimi nifrət edirdilər və onları adi insan məişətindən ayrılmış, təcrid olunmuş bir əşya kimi baxırdılar. Onlarda hətta qaməşlə örtülmüş şalaş da tapmaq olmur. Dağ və meşələrdə köçəri həyat sürərək onlar beşikdən aclıq, soyuq və cucuzluğa dözməyi öyrənirdilər və qürbətdə onlar yenə də yaşayış yerinə girmirdilər, yalnız zəruri hallarda onlar bunu edirdilər. Onlarda hətta dam altında qalmaq təhlükəsiz hesab edilmirdi.

Onlar kətan paltarlar və ya meşə siçanlarının dərisindən tikilmiş geyimlər geyinirdilər: onlarda ev və gündəlik geyim arasında heç bir fərq yox idi. (2, 26)

Başlarını onlar papaqla örtür, tüklü ayaqlarını keçi dərisi ilə qoruyurdular, heç bir qəlibə uyğun olmayan ayaqqabı sərbəst addımla hərəkət etməyə mane olurdu. Buna görə piyada toqquşmalarda pis hərəkət edir, lakin əvəzində öz dözümlü, lakin görünüşünə görə eybəcər atlara uyğunlaşmışdılar. Atlar üzərində bu tayfadan hər bir insan gecəni keçirir və günü qarşılıyırdı, alır və satır, yeyir və içir, öz atının dar boynuna əyilərək dərin yuxuya gedirdilər.

Ciddi işlər haqqında düşündükdə, onlar hamısı birlikdə adi qaydada məsləhətləşirdilər. Onlar çarın sərt harimiyyətinə tabe deyillər, ən məşhurun təsadüfi rəhbərliyi altında onunla kifayətlənir və yollarına çıxan hər şeyi dağıdırdılar. Bəzən onlar hücum, təhdidlə döyüşə vəhşi səslərlə mıx şəkilli düzülüşlə daxil olurdular. Onlar bəzən gözlənilmədən və qəsdən müxtəlif tərəflərə yayılır və

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

pərakəndə kütlə ilə hücumə keçir və böyük qələbələr qazanır və çoxlu sayda adam öldürürdülər. Onların qeyri-adi sürətini nəticəsi idi ki, onlar istehkamlara hücumlar etmir və düşmən düşərgələrini qarət etmirdilər.

Onları ona görə ən qəddar döyüşçülər adlandırmaq olar ki, uzaqdan onlar atıcı nizələrlə vuruşurdular və bu nizələrin ucunda ucluq əvəzinə iti sümüklər olurdu, əlbəyaxa döyüşdə qılıncla başları kəsir və özləri zərbədən yayınaraq düşmən üzərinə arkanlar atırdılar ki, düşməni tutsun və ona at üzərinə qalxmağa və ya piyada getməyə imkan verməsin (2, 27) Onlarda heç kim əkinçiliklə məşğul olmur və heç vaxt xışa toxunulmur. Onların hamısı konkret yaşayış yeri olmadan ev ocağı, qanuni, sabit, daimi həyat tərzini olmadan müxtəlif ərazilərdə köçəri həyat sürür, sanki əbədi qaçqınlar kimi kibitləri və burada onlar həyatını keçirirdilər.

Sülh şəraitində onlar vəfasız və daimi deyillər, sürətlə yeni ümidlərə qapılır və hər şeydə öz cəsarətlərinə güvənirdilər.

Hunların Azov-Xəzər dənizləri arasındakı çöllərdə köçəri həyat sürmüş alanlarla ilk toqquşması, çox güman ki, indiki kalmık çöllərinin şimal-qərb hissəsində və Lon löngəsi və Manıç çayının orta axarını formalaşdıran rayonda baş verdi. Beləliklə, dənizlər arası ərazinin lap mərkəzinə daxil olaraq hunlar alan məskən və köçlərinin ardıcılığını dağıtdılar və alanların bir hissəsini cənuba, Qafqaz dağ silsiləsinin dağətəyinə, digər hissəsini isə Donun döngəsi və aşağı axarına sıxışdırdı.

Lakin hunlar Şimali Qafqaz çöllərində uzun müddət qalmadılar. Görünür, artıq 370-ci ilin sonuna doğru hunlar alan tayfalarına ikinci və sonuncu zərbəni endirdilər və onların Azov dənizinin şərq sahillərindəki şəhərlərin (Tanais, Tiralita, Fanaqoriya) və Krımın zəngin ticarət yunan şəhərlərinə (Pantikapey, Nimfey, Feodosiya) yolunu bağladılar. Ammian Marsellinə görə, hunlar qreytunqlarla (ostqotlarla) həmsərhəd olan və adətən tanaitlər adlandırılan alanların torpağına soxularaq onları qarət etdilər və qırdılar, sağ qalanlarla isə ittifaq bağladılar və onları özlərinə birləşdirdilər. Alanlarla birlikdə 371-ci ildə hunlar Şimali Qara dəniz torpaqlarına soxuldular və başında çar Germanarixin durduğu ostqotların ərazisini yandırdılar. Bu hadisə hunların Asiyadan Avropaya üçüncü və sonuncu hərəkət mərhələsini göstərdi ki, bu da onların 377/8-ci ildə Bizans imperiyasını Dunay sərhədində möhkəmlənməsi ilə yekunlaşdı.

Hun tarixinin məşhur amerikalı tədqiqatçısı O.Mençen-Xelfen hesab edir ki, hunlar alan tayfalarına Don rayonunda bir zərbə endirdilər. (2, 28) O hesab edir ki, toqquşmanın dəqiq yeri məlum deyil, lakin ola bilsin ki, sonrakı işğalçılar kimi hunların əsas qüvvəsi Donun aşağı axarlarında hərəkət edə bilirdi. Hunların harada Volqanı keçməsi halı da qeyri-müəyyən qalır. Bizim fikrimizcə, tamamilə aydındır ki, hun tayfalarının əsas kütləsinin istiqaməti indiki Volqaqraddan şimala keçə bilməzdi, belə ki, bu hunların Volqaya doğru Şimali Qazaxstan çölləri boyunca hərəkət istiqamətinə, habelə Ammian Marsellin və İordanın məlumatlarına zidd ola bilirdi.

Hunların alan tayfalarına endirdiyi bir deyil, iki əsas zərbə ehtimalı məntiqi olaraq hun müdaxiləsi ərəfəsində Şimali Qafqaz öllərində situasiyadan irəli gəlir. Əgər Volqaya görə gəlmiş hunlar Ammian Marsellinin tanait adlandırdığı alanlara yeganə zərbə endirsəydilər, onda bu, hunlar tərəfindən kifayət qədər ehtiyatsız addım olardı, çünki onlar şübhəsizdir ki, öz hücumlarını və Volqa vasitəsilə hərəkətlərini əvvəlcədən hazırlamışdılar. Belə halda yüklə, qadınlar və uşaqlarla hərəkət edən hunların arxasında Xəzər dənizin qədər Azov dənizinin və Kubaninin şərq sahillərindən rayonda daha cənubda yaşamış tayfalar (siraklar, meotlar, sindlər və b) və onlarla müttəfiq olan alanlar dayanırdı. Bu vəziyyəti Ammian Marsellin və İordanın məlumatlarının təhlili zamanı nəzərə almamaq olmaz. Bundan əlavə, İordanın hunların alanları tabe etməsi haqqında məlumatı Marsellinin hunların yalnız alan-tanaitlər torpaqlarına daxil olmasına işarəsinə zidd danışır. Digər tərəfdən, hunların Kerçen boğazını keçməsi onu göstərir ki, onlar Azov dənizinin şərq sahilli və Kebanın aşağı axarlarına yaxınlaşan rayonlarda da hərəkət etmişlər. Sonuncu yalnız belə bir şəraitdə mümkün ola bilirdi ki, hunların güvənli arxası olmuş olsun, yəni hunlar Ön Qafqaz çöllərinin düz mərkəzində yerləşərək alan və onların müttəfiqləri tərəfindən əks hücumə məruz qalmamalıydılar. Bütün bunlar ondan xəbər verir

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

ki, hunlar, çox güman ki, Şimali Qafqaz çöllərinin düz mərkəzində alan tayfalarını iki hissəyə parçaladılar və onlardan birini Qafqaz yaylasına, digərini isə, Dona sıxışdıraraq bununla da özü üçün Azov dənizinə doğru hərəkət imkanı yaratdı. İkinci zərbə ilə hunlar Dona sıxışdırdıqları alanları dağıtdılar, habelə əvvəllər Donda yaşayan alan (tanaitlər) (3, 29)

Hun və alanların 371-ci ildə Şimali Qara dəniz sahili çöllərə hücumu və onlarla ostqotlar arasındakı müharibə haqqında daha rəhbərli mətn Ammian Marsellin və İordanın əsərlərində saxlanılmışdır. İordanın sözlərinə görə, hunlar böyük gölü (Azov dənizi) keçən kimi orada yaşayan tayfaları məğlub etdilər (4, 33).

Beləliklə, Ammian Marsellinə görə, hunlar ostqotların torpaqlarına Don vasitəsilə daxil oldular, belə ki, onda başqa bir yola işarə yoxdur. Əksinə, İordana görə, hunlar böyük gölü (Azov dənizini) keçdilər, yəni Kerçen boğazı vasitəsilə daxil oldular. Hunların Kimmerli Bosporu (Kerçen boğazını) keçməsinə bilavasitə işarələr başqa müəlliflərin əsərlərində mövcuddur. (Prokopiya, Aqafiya və b.) Bundan çıxış edərkən aydın olur ki, hunlar ostqotların torpaqlarına iki yolla daxil olmuşdular: Don və Kerçen boğazı vasitəsilə. İordanın məlumatlarından belə görünür ki, hunların sadalanan tayfalarla toqquşması hunlar boğazı keçdikdən dərhal sonra çox güman ki, Şərqi Kırım və ya Qərbi Azov sahili ərazidə baş vermişdi. Buna əsaslanaraq İordanın göstərdiyi tayfaları Kırım yarımadasının şərq hissəsində Azov dənizinin qərb sahilinə qədərki ərazidə yerləşdirmək lazımdır, onlar haqqında ilk qeydin tarixini hunların ostqotların torpaqlarına daxil olduğu vaxta, yəni 371-ci ilə aid etmək lazımdır. İkinci halda bu tayfalar Priskin verdiyi məlumata görə, artıq Dunay boyunca olan ərazilərdə yaşayırdılar, ikinci qeyd isə hun başçısı Ruanın (Ruqila) hakimiyyəti dövrünə, yəni 433-cü ilə aiddir. Hər iki halda hunlar bu tayfalara qarşı hərbi əməliyyatlar aparırdılar ki, bu da onlar arasında düşmən münasibətlərin mövcud olduğunu göstərir. Tədqiqatçıların fikrincə, İordan və Prisk tərəfindən sadalanan tayfalar hun tayfalarıdır: birincisi – alpildzurlar və ya alpil – çurlar, yəni cəsarətli insanlar. Üçüncü tayfa – tunkarslar (tonosurlar) – tədqiqatçılar tərəfindən qur sonluğu hun etnonimləri qrupuna aid edilir. Digər iki tayfanın mənşəyi və mənası – itimar və boisklər – hələ qeyri-müəyyən olaraq qalır. Ammian Marsellinin verdiyi məlumata görə, ostqot çarı Germanarixin varisi – Vitimir pul hesabına öz trəfinə çəkdiyi hansısa hunlara söykənərək uzun müddət (təxminən 375-ci ilə qədər) hun və alanlara qarşı güclü müqavimət göstərdi. O.Mençen – Xelfenin fikrincə, Vitimirlə öz soydaşlarına qarşı ittifaqa girən bu hunlar İordan və Prisk tərəfindən sadalanan tayfalar ola bilərdi və xüsusilə alpilçurlar rəhbər idi, çünki hər iki halda bu tayfa birinci adlandırılır. Sonradan bu fikri inkişaf etdirərək amerikalı tarixçi belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, hunların əsas kütləsinin Don və Kerçen boğazından 371-ci ildə keçməsinə hələ çox əvvəl Cənubi Rusiyanın çöllərində artıq türkdilli hun tayfalarının qrupu yaşayırdı. Məhz bu qrup ostqotlarla birlikdə 371-ci ildə Şimali Qara dəniz sahilinə soxulmuş hunlara müqavimət göstərdilər. 60 il keçəndən sonra Dunaya doğru hərəkət etmiş və Bizansla yenə müttəfiq münasibətlərinə girərək yenə öz soydaşlarına qarşı mübarizə apardılar (4, 34).

Hun tayfalarının əsas kütləsinin 371-ci ildə Şimali Qafqaz çöllərindən Dunaya getməsi o demək deyil idi ki, o dövrdən hunlar Qafqaza yolu unudular. 395-ci ilə aid mənbələrdə hunların Dunayın sahillərindən Cənubi Qafqaz və Ön Asiyaya geniş hücumu haqqında çoxlu sayda məlumatla vardır. Priskin verdiyi məlumata görə, hunların böyük ordusu iki rəhbərin – Basix və Kursix – başçılığı altında səhra ölkəsini keçərək hansısa gölü aşaraq (Azov dənizi) 15 gündən sonra hansısa dağları aşaraq (Qafqaz) Midiyaya daxil oldular, yəni sasanı İranının Cənubi Qafqaz torpaqlarına. Hunların bir hissəsi Cənubi Qafqazı tabe edərkən, digər qrupu Mesopotamiya və Suriyaya soxuldu. Bu hadisələrin müasiri və demək olar ki, şahidi latın yazıçısı İeronim bu zaman Şərqi ziyarət edərkən hunların bu hücumunu dəhşətlə təsvir edir. Hücumun dəqiq tarixi Edess xronikasında göstərilmişdir və burada deyilir ki, selevki erasının 706-cı ilində təmuz ayında (iyun 395-ci il) hunlar romay sərhədlərini keçdilər. İeş Stilitin məlumatına görə, selevki erasının 707-ci ilində (295/6-cı ildə) bütün Suriya hunların əlində idi. Erkən suriya mənbələrindən istifadə etmiş Bar-Ebrey məlumat verir ki, 708-ci ildə (396/7-ci ildə) hunlar Suriya və Kappadokiyanın romey əyalətlərinə hücum etdilər və oranı

Tarix və onun problemləri, № 3 2011

elə bir vəziyyətə saldılar ki, orada insan qalmadı. Yunan müəllifi Sokrat qeyd edir ki, Finikiya, Fələstin və Misir qorxu ilə əsir alındı.

Priskə görə, sasani vilayətlərini qarət edən və dağıdan hunlar farsların böyük ordusu ilə qarşılaşdı. Bu təhlükənin qarşısında qorxan hunlar geri çevrildilər, lakin dağları kiçik qənimətlə keçdilər, belə ki, onun böyük hissəsi farslar tərəfindən dəf edildi.

ƏDƏBİYYAT:

1. Muxtarova Ə. Türk xalqlarının tarixi, Bakı, 2008.
2. Гумилев Л.Н. Древние тюрки, М., 1967.
3. Джафаров Ю. Гунны и Азербайджан, Баку, 1993.
4. Иностранцев К.А. Хунны и гунны, Л., 1926.
5. Федоров Я.А., Федоров Г.С. Ранние тюрки на Северном Кавказе, М., 1978.

ГУМРУ ФАРХАДОВА

e-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

ДРЕВНЯЯ ИСТОРИЯ ГУННОВ

Данная статья посвящена изучению древней истории гуннов. Автор рассматривает сообщения и высказывания древних авторов о гуннских племенах и дает краткое описание древней истории этих племен.

GUMRU FARHADOVA

e-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

THE ANCIENT HISTORY OF HUNS.

At this article the author studies the ancient history of Huns. The author looks through the thoughts of the ancient authors about the Hun tribes and gives short description of the Huns' ancient history.

Rəyçilər: t.e.n. Y.B. Useynova, t.e.d. İ.M.Məmmədov

Bakı Dövlət Universitetinin «Türk və Qafqaz xalqları tarixi» kafedrasının 31 yanvar 2011-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 04)